

ВІНЧАННЯ У ВЕСІЛЬНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Темою, яка чи не найбільше цікавила українських етнографів як ХІХ, так і ХХ ст., була весільна обрядовість. І, здавалося б, величезна кількість праць мала б її вичерпати, однак насправді коло проблем, пов'язаних з нею, не зменшується. Однією з них є узгодженість в українській звичаєвій традиції двох типів санкцій шлюбу – народного (через весілля) і церковного (через вінчання)¹.

Ще П. Чубинський звернув увагу на те, що у багатьох місцевостях Малоросії (тобто Полтавщини та Чернігівщини), а також Воронежчини існував звичай, за яким молода після вінчання без весілля не мала права жити з чоловіком, а якщо вона в цей період помирала, то її ховали як незаміжню. “Весілля” же имеет ту силу, что не отпразноавши его, муж не имеет права жить вместе с женой и разделять с ней одно ложе; если же сожителство и бывает, то разве тайно”². На це ж у свою чергу, звернули увагу інші дослідники звичаєвого права, серед них О. Єфименко, С. Пахман³, І. Оршанський. Так, останній зазначав, що в європейській шлюбній традиції характерне протиставлення церковного канонічного права і народних уявлень на шлюб. Конкубінат, освячений таємним вінчанням, з погляду церкви, є цілком законним, що стосується народної правосвідомості європейських народів, то для шлюбу необхідна була участь батьків і засвідчення його перед громадськістю⁴.

На початку ХХ ст. питаннями шлюбного звичаєвого права і місця в ньому вінчання займався О. Левицький⁵. За спостереженнями Хв. Вовка, “вінчання відбувається якимось поза всім етнографічним весільним обрядом та зовсім нічим з ним не зв'язане”⁶. В українській сучасній етнографії на цьому питанні зупинялися Н. Здоровега⁷, В.К. Борисенко⁸.

Узагалі головним висновком, який зробили видатні етнографи і дослідники звичаєвого права, був такий: для народної правової культури села, на відміну від міста, вінчання не є саме по собі санкцією на шлюб, а лише в комплексі з весіллям. Джерела підтверджують цю тезу. Так, під час експедиції Російського Географічного Товариства на Звенигородщину також було зафіксовано звичай, за яким після вінчання в церкві молоді не розпочинають спільного співжиття, а розходяться по хатах батьків і живуть там аж до весілля, при цьому молодий чоловік вважається тільки женихом, а молода жінка – нареченою, вона продовжує носити дівочий вінок; до неї додому щовечора приходять і ночує її шлюбний чоловік, але, знову ж таки, як і після сватання, – лише на правах жениха, тобто без близьких стосунків⁹. “Як на случай повінчаються, а весілля не одбувають, – читаємо в іншому записі, – ніколи часом, – до жить молодим і спать умісті не можна, бо хоч і присягались перед Богом і зв'язав їм піп руки у церкві, але ж вони ще перед людьми не присягали вірне жить”¹⁰. І навіть на початку ХХ ст. було зафіксовано, що вінчані цілий місяць до весілля ходять як наречені, живуть окремо у своїх батьків¹¹.

Відразу треба зробити бодай два зауваження. По-перше, треба зазначити, що свідчення такого характеру переважно стосуються Лівобережної України та Середнього Придніпров'я. По-друге, у наведених прикладах йдеться лише про випадки, коли вінчання і весілля були значно розірвані у часі, і ніколи про відсутність церковної санкції на шлюб. Без вінчання весілля відбутися не можна¹², – говорили респонденти навіть в 20 – 30-х рр. ХХ ст. Але коли розпочалася активна атеїстична пропаганда на селі, то одружувалися часто і без вінчання.

Вінчання у весільному обряді є вкрай важливою процедурою, без неї весілля не відбува-

лося, проте одна вона не могла слугувати, за народно-правовими уявленнями, єдиною підставою до визнання шлюбу. Це так би мовити стандартний варіант звичаєво-правової традиції. Однак, в екстремальних ситуаціях звичай відходив на задній план, уступаючи місце церковному шлюбному праву. До таких екстремальних ситуацій можна віднести, по-перше, бідняцькі, сирітські одруження, коли брак коштів змушував молодят обмежитися тільки вінчанням. По-друге, це шлюб проти волі батьків. У кінці XIX ст. на Харківщині це відбувалося так: діти брали свої документи з дому (мовляв, щоб влаштуватися на роботу), їхали в Харків, і там вінчалися¹³.

Вінчання можна вважати необхідним компонентом весільно-шлюбного комплексу, що, попри все, зрісся з суто світськими обрядодіями і навіть значною мірою набув, за словами В.К. Борисенко, специфічних елементів магічного і символічного характеру¹⁴.

Перше питання, яке варто поставити собі у зв'язку з дослідженням проблеми співвідношення народної і церковної санкції на шлюб, це: коли відбувалося вінчання?

Вінчання переважно відбувалося у неділю, однак велика група джерел подає іншу інформацію. Так, існує значна кількість свідчень про те, що вінчання відбувалося відразу після сватання, часто в день сватання. У багатьох випадках воно було гарантією подальшого процесу реалізації шлюбної угоди, укладеної на сватанні. На Поліссі, наприклад, щоб уникнути відмови після сватання, відразу ж брали шлюб (вінчалися), а весілля могло бути й через місяць¹⁵. Відразу ж після сватання вінчалися на Київщині, а вже після цього домовлялися про весілля¹⁶. Після вінчання домовлялися про весілля і на Сумщині¹⁷. На Черкащині (Київська губ.) сватання і вінчання також відбували в один день, “щоб менше здирства вийшло”¹⁸, весілля, як правило, гуляли через тиждень, наречені протягом цього тижня жили окремо.

Інша група свідчень, наведених Н. Здоровогою, доводить, що на Київщині, Сумщині, Харківщині, Чернігівщині, Житомирщині, Рівненщині вінчання відбувалося в день заручин¹⁹. У Менському р-ні на Чернігівщині після вінчання йшли на заручини “печі гризти”²⁰.

Звичай вінчання після сватання або до (відразу після) заручин, щоб хтось із сторін “не відкинувся”, красномовно свідчить про те, що в народній правосвідомості XIX – початку XX ст. вінчання вже сприймалося як обов'язкова правова процедура, а не нав'язана формальність, без неї укладення шлюбу просто не уявлялося. Більше того, церковне таїнство шлюбу сприймалося в народі як запорука повної легітимності шлюбу.

У ряді місцевостей день вінчання призначався на тижні, що передував весіллю, переважно в так звані “жіночі дні” – середу, п'ятницю, неділю). У п'ятницю, напередодні весілля вінчалися у ряді місцевостей Харківщини²¹, Прилуччини²². На Конотопщині це могло відбуватися як у п'ятницю перед весіллям, так і в неділю²³. На Волині також вважали, що вінчатись можна і до весілля, і в день весілля²⁴. На Бородянщині (Київщина) вінчалися в середу, п'ятницю або неділю. В інші дні не вінчалися²⁵. На Канівщині піп вінчав молодих серед тижня²⁶, тобто також до весілля. В.К. Борисенко, наводячи звичай з Дніпропетровщини, коли вінчалися напередодні весілля у п'ятницю, подає суттєве пояснення цьому: “щоб не порушувати народне весільне дійство”²⁷. Проаналізувавши весільний обряд, а особливо “маршрут” руху почту жениха, дослідниця прийшла до висновку, що “поступово вростаючи в традиційний обряд, вінчання (ідеться про вінчання у неділю. – М.Г.) ускладнювало й обмежувало рух почту нареченого, робило його подвійно-круговим”²⁸. Саме тому цю обрядодію намагалися здійснити на тижні напередодні весілля.

Однак усе-таки в переважній більшості записів вінчання відбувалося в неділю, в день весілля. Народна весільна традиція прийняла його в своє лоно і адаптувала на свій манер. І, власне, тепер доцільно розглянути саме цей симбіоз народно-звичаєвої і церковної практики, як вона виявлялася в українському селянському весільному обряді XIX – початку XX ст.

Вінчання передувало ряд обрядодій і звичаєвих процедур. На Прилуччині “попа ходили договоряти” батьки молодого й молодої за два тижні до вінчання²⁹. На Київщині це називалося “годити попа на вінчання”³⁰, і цю функцію виконував батько молодого, несучи священику 7 крб., курку, гуску, яйця. Платня священику була переважно натуральною або грошово-натуральною: гроші, порося або мішок пшениці (Кременчуччина)³¹; 5 крб., 3 – 6 пудів жита, дякові – 1 – 2 пуди і на церкву – 1 пуд жита (Бородянка); від 3 до 10 крб. та калач (Канівщина)³²; 7 крб. та курка, гуска та яйця (Тараща)³³. Після цього священик повинен був здійснити “опо-

відь” у церкві, тобто кілька разів на службі Божій оголосити про майбутній шлюб, розпитуючи присутніх чи ніхто не знає причини, які можуть завадити укладенню шлюбу. Ця процедура має локальні назви “опитування”³⁴, “оповідь”, “заповідь” (західні регіони)³⁵, “викличка” – тритижневе прилюдне оголошення в церкві³⁶, “оглашеніє”³⁷. Перед вінчанням молоді сповідалися і причащалися. На Канівщині за три тижні до весілля молоді причащалися, сповідалися, батюшка оголошував людям про нову пару і питався в людей: “Чи, може, вони рідня, чи чим прогрішили, хто які претензії до них має” і т.д. Якщо ніхто з людей нічого не має, то вінчає³⁸. На Прилуччині в неділю напередодні вінчання піп в церкві під час служби “гласить” людям, що такі-то молоді, з такого-то хутора, так-то звать, будуть вінчатися³⁹. Крім того, перед вінчанням годилося пом’янути померлих і помолитися “за здоров’я живих”⁴⁰. На правобережних та західноукраїнських землях ця процедура називалася парастас⁴¹, вона відбувалася в суботу вранці.

У день вінчання, на відміну від західно-європейської традиції, за якою наречені приходять в церкву окремо і наречений не має права бачити молоду, український звичай передбачає, що молодий приходить до молодої і наречені разом їдуть брати шлюб. Зрідка, якщо молодий був з сусіднього села, то приходив до дівчини звечора⁴².

Обряд вінчання, так само, як і інші компоненти весільного обряду, мав ряд обрядодій, значення яких можна визначити як символіко-юридичне.

Так, на Канівщині у день вінчання молоду гарно вбирали, розплітали їй і заплітали косу, вплітаючи в нею червону стрічку в знак того, що молода “не зламана калина”. Молодий заходив по молоду, і вони йшли або їхали до церкви⁴³. На Прилуччині, у день вінчання виряджали молоду до вінця батьки, рідні та хрещені, благословляли її хлібом-сіллю, брат молодої розплітав і заново заплітав їй косу, вплітаючи в неї “ленту”, старші жінки зав’язували молодій на голові “платок під вінець”. Так само урочисто випроводжали молодого з дому, він заходив по молоду, вона брала з собою до вінчання рушник, “платочка”, полотно, гроші, і молоді йшли до церкви. Виряджали вінчатись молодих голодними⁴⁴. Останнє свідчення є дуже суттєвим, на Черкащині “перед вінчанням молоді цілу добу нічого з їжі і в рот не беруть (це для того, щоб Бог відпустив гріхи), а після вінчання можна їсти все”⁴⁵.

Як бачимо, до церкви вирушали з дому молодої, але в поданому нижче пізнішому свідченні рух весільного почту до церкви “закручувався” ще на один виток: “У неділю рано мати молодої із дружками прибирають молоду до вінця: розчісують косу, вбирають у гарний одяг, молода чекає на молодого, а коли той приходить, разом ідуть до молодого, беруть там ікони, просять благословення у батьків молодого і знову йдуть до молодої. Батьки молодої також іконами і хлібом-сіллю благословляють молодих⁴⁶. Цей локальний приклад заходу в хату молодого потрібен був для того, щоб отримати благословення на шлюб, власне, на вінчання з обох сторін.

Виряджаючи молодих у церкву, матері намагалися всіляко уберегти своїх дітей від уроку. На Коростенщині наречена, йдучи до церкви, клала за пазуху мак, молоді брали з собою залізний ключ або просто шматок заліза, “щоб ніхто не наврочив”⁴⁷. На Прилуччині з цією ж метою молодих бризкали стрітенною водою⁴⁸. Ці обрядодії свідчать про те, що вінчання саме по собі також ототожнювалося в народній свідомості з лімінальним періодом, переходовим станом, особливо небезпечним для тих, хто в ньому перебуває.

Ідучи до церкви молоді брали ікони: “молодий – Ісуса, а молода – Матір Божу”⁴⁹. На Корсунщині ікони ніс до церкви у “платку” дружка⁵⁰, на Черкащині старша дружка і старший боярин несли за молодими ікони⁵¹. Над молодою у церкві вінець тримала дружка, над молодим – боярин⁵².

На вінчанні, як правило, батьки не були присутні. Вони зустрічали молодих на воротах або на порозі хати. Власне, в цьому виявлялася загальна церковна традиція: при охрещенні дитини батьки так само перебували поза церквою. Однак у деяких місцевостях батьки були присутні⁵³, це вже модернізація церковного ритуалу, яка вже в сьогоднішній традиції виявляє себе в обов’язковій присутності батьків як у церкві, такі у відділенні РАГС.

Факт того, що батьки молодих під час вінчання дітей перебували вдома, а вся процедура – процесія до церкви і з церкви, перебування в церкві – проходила під патронатом молодіжної громади, свідчить на користь того, що християнство входило в народну традицію українського села переважно через молодь, через парубочі і дівочі товариства, що в давнину були

прив'язані безпосередньо до церкви і носили назву “братств” і “сестринств”. Крім того, присутність і активна участь дівчат і парубків у церковному таїнстві також були однією із форм визнання шлюбу на рівні молодіжної громади.

Стабільною загальноукраїнською обрядодією, яка здійснювалася в церкві під час вінчання, було простеляння рушника. На Донеччині старша дружка клала на підлогу в церкві 2 копійки і накривала їх полотном, на яке згодом ставали молоді⁵⁴. На Бородянщині (Київщина), коли молоді ставали під вінець, то рушники простеляла молода, а молодий кидав гроші під ноги “для того, щоб добре жили і ніколи не виходили в них гроші, а рушники, – щоб було все у їх господарстві”⁵⁵. На Прилуччині у церкві на підлогу стелили нове полотно, на якому піп вінчав молодих, під їхні ноги клали гроші, що їх після вінчання дружка підбирала і кидала молодим за комір, щоб не переводились гроші в їхньому житті. Полотно лишалося в церкві або ж його забирав піп собі в подарунок⁵⁶. На Чернігівщині рушник в церкві стелила молодиця від роду молодої⁵⁷ в цьому ж регіоні перед вінчанням також під рушник клали гроші, причому орлом догори – на щастя, а на рушник молоді повинні були стати одночасно⁵⁸. Узагалі останній звичай досить поширений, як поширеним є і намагання одного з членів подружжя першим стати на рушник, щоб мати верх у сім'ї (вар.: молодий намагався першим взяти молоду за руку і наступити їй на праву ногу, щоб була покірною жінкою⁵⁹). На рушнику кожен мав своє місце – молодий справа, молода – зліва. В окремих районах Поділля, Галичини і на Волині наречена, виходячи з церкви, тягнула ногою рушник, на якому вінчалася, аж до порогу, “щоб скоро було інше весілля”⁶⁰, “щоб багато дівчат вийшло в тім році заміж”⁶¹.

Обрядодії символіко-магічного характеру, пов'язані з рушником, є функціонально однотипними із простелянням кожуха на посаді. У першому випадку під рушник клали різні атрибути, які символізували добробут (так звана розмножувальна магія), а в другому випадку під кожух, на якого сідали молоді, також клали гроші і зерно. Власне у цій функціональній однотипності і виявляється ставлення народу до двох ключових моментів весілля, в яких відбувається санкція на шлюб, – вінчання і посад.

Поки молоді не поверталися з вінчання, ворота у двір тримали відчиненими⁶² (“щоб і в житті всюди дорога була без препятствій молодим”⁶³).

Після вінчання молоді або йшли разом до молодої (більшість території України), або разом до молодого (Південь). Як варіант: молодий відводив молоду до неї, а сам ішов до себе. У хаті молодої пошлюблених обов'язково благословляли батьки хлібом-сіллю, запрошували до хати, обводили кругом столу. Молоді сідали за стіл на посаді і починали їсти з однієї тарілки⁶⁴.

Як бачимо, традиція вінчання увібрала в себе багато народно-обрядових і магіко-символічних рис. З іншого боку, народна традиція запозичила багато чого з церковної. Передусім це стосується атрибутики. Так, важливе місце у весільному обряді належало іконам. Цікаво, що обрядодії з іконами функціонально однотипні з тими, де ритуальними атрибутами виступають “хліб-сіль”. Особливо чітко це виявляється у численних батьківських благословеннях.

Благословення як обрядодія супроводжувала увесь шлюбно-весільний комплекс. Так, в Обухові на Київщині, випроводжаючи сина на сватання мати благословляла його і сватів іконою⁶⁵. Батько на сватанні благословляв молодих хлібом: “Благословляю хлібом чесним і бажаю, щоб добре у згоді жили, шанували старших”. Ця частина сватання називалася “побили поклони” (Київщина)⁶⁶. На сватанні, коли давалася згода, мати молодої знімала ікону Божої матері і перед нею молоді “присягали”: били поклони, цілували ікону, молода молодого питала: “Чи любиш ти мене?” – “Люблю,” – повинен був сказати молодий. “Чи не покинеш мене?” – питала молода. “Не покину до віку,” – казав молодий. Тоді молоді вставали, молодий сідав на своє місце, а молода подавала рушники (Київщина)⁶⁷. На Харківщині подібний обряд мав такий вигляд: після того, як молода та її батьки давали згоду на шлюб, батько й мати молодої благословляли: батько стелив кожуха комірком до столу і ставав з жінкою на комір. Молодий ставав проти батька, молода – проти матері і так молилися Богу. Коли молоді нахилилися, батько й мати “били” їх по голові хлібом шість раз. Потім всі повинні були поцілуватися і поміняти хліб молодого на хліб молодої, після того “запивали могорич”⁶⁸.

Благословення було потрібне при здійсненні усіх інших обрядодій (приготування весільно-го деревця, замішування і випікання короваю, розплітання коси молодої, покривання молодої

тощо. Перед вінчанням молодих також обов'язково благословляли іконами, і такі ікони мали в народі назву “благословення”⁶⁹, часом цей обряд називався “відклоняння”: наречені вклонялися іконам і цілували батьків⁷⁰. Благословляли і в домі молодого і в домі молодої словами: “Бог благословить і я благословляю!”⁷¹.

На Черкащині перед тим, як молодий виїжджав по молоду, щоб забрати її додому, здійснювався обряд “скланяння”: у сінях батько й мати клали хліб на голову жениха і він тричі кланявся. Те ж саме відбувалося у молодої⁷². “Покланянням” на Сумщині називали обрядодію, коли молоді ставали на коліна на розстелене рядно, а батьки благословляли (“покланяли”) їх хлібом-сіллю та іконами⁷³.

На Прилуччині на посаді відбувалося “покланяння” молодої. Мати молодої, роздавши подарунки, у такий спосіб “поклоняла” молоду: стелила серед хати нове рядно, на нього заводи́ла молоду з паляницею і кланяла, потім її покланяв батько під спів дружок, після того брат її заводив за стіл, перед тим тричі обвівши кругом стола, садовив її на покуті на кожух, а сам сідав коло неї⁷⁴.

Як бачимо, при всій різноманітності окремих елементів благословення, сталими атрибутами є: хліб та ікони, які мають абсолютно синонімічне символіко-юридичне навантаження.

Це ж стосується також і такого важливого обрядового (як церковного, так і світського) атрибуту, як свічка. Так, наприклад, на Білоцерківщині після вінчання брат молодої зустрічав щойно одружених з запаленою свічкою, пильнуючи, щоб вона не згасла, тоді й у житті, вважалось, все буде добре; свічки тримала і світилка; свічки світили коло образів, коли молоді сідали на посад⁷⁵. На Чернігівщині, коли в церкві піп давав молодій свічку, молода затискала її кількома пальцями: скількома захопила свічку, стільки, вірили, в неї буде дітей⁷⁶.

Отже, із наведених прикладів ясно, що вінчання у весільно-обрядовому комплексі гармонійно вписалося в мальовничу народну обрядовість, набувши ряду рис символіко-звичаєвого характеру. Наведені обрядодії свідчать про те, що вінчання визнавалося народною традицією як обов'язковий компонент весілля, як один із найважливіших рівнів визнання шлюбу, а саме перед Богом.

Вінчанням участь церкви і, відповідно, священника у весільному обряді не обмежувалася. Так, важливою процедурою є “покривання” молодої у церкві в понеділок, після шлюбної ночі. У цей день в багатьох місцевостях України молоді ходили “на вивід” до попа⁷⁷ (вар.: “в церкву скриваться”⁷⁸, молоду водили в церкву “скривать”⁷⁹, молодих вели у церкву “покривать”⁸⁰). На Полтавщині, в Гадяцькому повіті в кінці XIX ст. “скривали молоду” у такий спосіб: піп читав над пошлюбленими молитву, після чого молода сама закутувала собі наміткою голову. Цікава деталь: при виході з церкви і по дорозі з додому учасники весілля співали усіляких сороміцьких пісень⁸¹. В Новгород-Сіверському повіті, наприклад, піп сам покривав молодицю шматком полотна⁸². Як бачимо, всі ці обрядодії є синонімічними до покривання молодої, що відбувалося в неділю після посаду: молодій знімали з голови дівочий убір і запинали жіночим убором, що символізувало її перехід в статус жіноцтва. Таким чином, вимальовується досить чітка картина. У весільно-шлюбному комплексі спостерігається паралельність однотипних обрядодій – вінчання – посад молодих, покривання молодої в домі молодої (молодого) – покривання молодої у церкві; атрибутика ікон – атрибутика хліба тощо.

Усі ці факти свідчать про те, що очевидно, не варто протиставляти вінчання весіллю, як це робилося деякими дослідниками, а доцільно розглядати весільний обряд XIX – початку XX ст. як своєрідний звичаєво-правовий договірно-зобов'язальний комплекс. Саме комплексність є найважливішою ознакою весільного обряду. Шлюбна звичаєва угода демонструє кілька рівнів договірно-зобов'язальних відносин: поміж молодими, поміж батьками, поміж молодими і молодіжною громадою, поміж родинами молодих і сільською громадою, поміж молодими і церквою (Богом). На всіх цих рівнях шлюб мав бути обов'язково визнаним, саме тому у весільному обряді жодна, навіть найзначніша, з погляду того чи іншого дослідника, обрядодія сама по собі не може бути трактована як головна, її цінність виявляється лише в комплексі з іншими обрядодіями, оскільки грає роль не вона сама по собі, а закріплена звичаєм черговість різних обрядодій. У випадку з включенням в обрядовий весільний комплекс вінчання можна переконатися в тому, що народ приймав християнство у тій формі, в якій воно їй було зрозумілим, дещо адаптуючи його до давніх локальних звичаїв. І власне, це і є універсальною

ознакою всіх сільських релігій у тих народів, які прийняли християнство, а на українському ґрунті – ознакою народного православ'я.

¹ Висловлюємо глибоку подяку проф. Борисенко В.К, за надану картотеку рукописних матеріалів “Етнографічної Комісії ВУАН”.

² Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т.6. – С. 41.

³ Ефименко А. Исследования народной жизни. Вып. 1: Обычное право. – М., 1884. – С. 34–35; Пахман С.В. Обычное гражданское право в России: Юридические очерки: В 2 т. – СПб., 1877 – 1879; Т. 2. Семейные права, наследство и опека. – СПб., 1879. – С. 58–89.

⁴ Оршанский И.Г. Исследование по русскому праву обычному и брачному. – СПб, 1879. – С.39.

⁵ Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI – ХУІІІ ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1908. – Кн. 3. – С.98–107.

⁶ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 200.

⁷ Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974. – С. 50–51.

⁸ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988. – С.72.

⁹ Архив Русского Географического Общества в Санкт-Петербурге. – Разряд 16. – Оп.1. – № 29. – С.7–7 об.

¹⁰ Б/а. Звичаї с. Корніївки (козацьке) Переяславського пов. Полтав. губ. – Киев. губ. ведомости. – 1863. – № 41. – С. 328.

¹¹ Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України (Далі – ІМФЕ). – Ф 1-4. – Од.зб. 328. – Арк. 13 (м. Вовчі Харківської окр.).

¹² ІМФЕ. – Ф 1-7. – Од.зб. 785 – Тарасівка, на Прилуччині. – Арк. 143

¹³ Шаровкин И.С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – Отдельный оттиск из “Харьковского сборника” за 1896 г. – Харьков, 1896. – С. 7.

¹⁴ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С. 71–72

¹⁵ ІМФЕ. – Ф 15-3. – Од.зб. 159. – Арк.29 (с. Беги, Коростенщина).

¹⁶ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 755. – Арк.16 (с. Климовичі Київської окр.).

¹⁷ Там само. – Ф 14-3. – Од.зб. 871. – Арк. 5 (с. Підлипне на Конотопщині).

¹⁸ Там само. – Ф Ф 1-4. – Од.зб. 325. – Арк.4.

¹⁹ Здоровега Н.І. Вказ. праця. – С. 54.

²⁰ ІМФЕ. – Ф 14-3. – Од.зб. 537. – Арк. 3 (с. Блестова Менського р-ну Чернігів. обл.).

²¹ Материлы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский сборник. – Вып. 8. – Харьков. – 1894. – С. 13.

²² ІМФЕ. – Ф 1-7. – Од.зб. 785. – Арк. 143 (с. Тарасівка на Прилуччині).

²³ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 818. – Арк. 68 (с. Ленінське, Конотопської окр.).

²⁴ Там само. – Ф 14-3. – Од.зб. 387. – Арк. 69 (с. Кремеш Горохівського пов. На Волині).

²⁵ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 745. – Арк. 249 (с. Загальці Бородянського р-ну на Київщині).

²⁶ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 802. – Арк. 304 (м. Златополь Шевченківської окр.).

²⁷ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С. 71.

²⁸ Там само.

²⁹ ІМФЕ. – Ф 1-7. – Од.зб. 787. – Арк. 74 (Прилуччина).

³⁰ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 745. – Арк.197–202 (с. Насташка Рокитнянського р-ну Білоцерківської окр.).

- ³¹ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 800. – Арк. 152 (с. Михайликівка Кременчуцької окр.).
- ³² Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 802. – Арк. 304–306 (м. Златополь Шевченківської окр.).
- ³³ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 745. – Арк.197 (с. Ківшувате Таращанського р-ну на Київщині).
- ³⁴ Там само. – Ф 14-3. – Од.зб. 871. – Арк.5 (с. Підлипне на Конотопщині Сумської обл.).
- ³⁵ Там само. – Ф 29-3. – Од.зб. 238. – Арк. 10 (с. Струтинь Золочівського р-ну Львівської обл.).
- ³⁶ Там само. – Ф 14-3. – Од.зб. 537. – Арк.1-а (с. Блестова Менського р-ну Чернігівської обл.).
- ³⁷ Там само. – Ф 28-3. – Од.зб. 402. – Арк.8 (с. Янкевичі Костопільського р-ну Волинської обл.).
- ³⁸ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 802. – Арк. 304–306 (м. Златополь Шевченківської окр.).
- ³⁹ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 787. – Арк. 74 (Прилуччина).
- ⁴⁰ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 785. – Арк. 143 (с. Тарасівка, на Прилуччині).
- ⁴¹ Там само. – Ф 28-3. – Од.зб. 297. – Арк.42 (с.Дроговиж Жидачівського пов. на Львівщині).
- ⁴² Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 741. – Арк. 179 (с. Бирюки біля Білої Церкви).
- ⁴³ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 802. – Арк. 304–306 (м. Златополь Шевченківської окр.).
- ⁴⁴ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 787. – Арк.74 (Прилуччина).
- ⁴⁵ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 750. – Арк.90 (с. Дерінківець Корсунського р-ну Шевченківської окр.).
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С. 72.
- ⁴⁸ ІМФЕ. – Ф 1-7. – Од.зб. 787. – Арк. 74 (Прилуччина).
- ⁴⁹ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 785. – Арк. 143 (с. Тарасівка, на Прилуччині).
- ⁵⁰ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 750. – Арк. 90 (с. Дерінківець Корсунського р-ну Шевченківської окр.).
- ⁵¹ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 802. – Арк. 304–306 (м. Златополь Шевченківської окр.).
- ⁵² Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 621. – Арк. 89 (с. Варва Варвинського р-ну Прилуцької окр.).
- ⁵³ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 818. – Арк. 68 (с. Ленінське Конотопської окр.).
- ⁵⁴ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 816. – Арк. 8 (с.Ново-Михайлівка Андрієвського р-ну Сталінської окр.).
- ⁵⁵ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 745. – Арк.18 (с. Загальці Бородянського р-ну на Київщині).
- ⁵⁶ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 787. – Арк. 74 (Прилуччина).
- ⁵⁷ Там само. – Ф 14-3. – Од.зб. 537. – Арк. 3 (с. Блестова Менського р-ну Чернігівської обл.).
- ⁵⁸ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 684. – Арк. 31 (с. Кіїнка Білоусівської вол. на Чернігівщині).
- ⁵⁹ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 621. – Арк.89 (с. Варва Варвинського р-ну Прилуцької окр.).
- ⁶⁰ Там само. – Ф 14-3. – Од.зб. 387. – Арк. 69 (с. Кремеш Горохівського пов.на Волині).
- ⁶¹ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С.72.
- ⁶² ІМФЕ. – Ф 1-7. – Од.зб. 750. – Арк. 90 (с. Дерінківець Корсунського р-ну Шевченківської окр.).
- ⁶³ Цей же звичай побутував і в інших місцевостях.
- ⁶⁴ ІМФЕ. – Ф1-7. – Од.зб. 802. – Арк. 304–306 (м. Златополь Шевченківської окр.).
- ⁶⁵ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 749. – Арк. 59 (с. Обухів на Київщині).
- ⁶⁶ Там само. – Ф 14-3. – Од.зб. 952. – Арк. 85 (с. Літки Броварського р-ну на Київщині).
- ⁶⁷ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 746. – Арк. 59 (с. Яцюків Богуславського р-ну Білоцерківської окр.).
- ⁶⁸ Там само. – Ф 1-6. – Од.зб. 668. – Арк. 27–28 (х. Рідкодуби Харківської обл.).
- ⁶⁹ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 750. – Арк. 90 (с. Дерінківець Корсунського р-ну Шевченківської окр.).
- ⁷⁰ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 823. – Арк. 165 (поштове відділення Штепівка Штепівського р-ну Сумської окр.).

- ⁷¹ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 785. – Арк. 143 (с. Тарасівка, на Прилуччині).
- ⁷² Там само. – Ф 1-4. – Од.зб. 328. – Арк. 9 (с. Свидовка Черкаського пов. Київської губ.).
- ⁷³ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 793. – Арк. 27–28 (с. Заруддя, Засульського р-ну Роменської окр.).
- ⁷⁴ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 787. – Арк. 75 (Прилуччина).
- ⁷⁵ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 741. – Арк. 179 (с. Бирюки біля Білої Церкви).
- ⁷⁶ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 816. – Арк. 89 (с. Ново-Михайлівка Андріївського району Сталінської окр.).
- ⁷⁷ Там само. – Ф 1-7. – Од.зб. 766. – Арк. 2 (с. Рівне Янченської сільради Зінов'ївської окр.).
- ⁷⁸ Там само. – Ф 1-4. – Од.зб. 24. – Арк. 17 (Херсонщина).
- ⁷⁹ Там само. – Ф 1-5. – Од.зб. 400. – Арк. 34 (м. Воронеж Новгород-Сіверського пов. Чернігівської губ.).
- ⁸⁰ Стафиевский М. Малороссийская свадьба // Киев. губ. ведомости. – 1848. – № 49. – С. 442.
- ⁸¹ Українські сороміцькі пісні. – Харків, 2003. – С.95.
- ⁸² МФЕ. – Ф 1-5. – Од.зб. 400. – Арк. 34 (м. Воронеж Новгород-Сіверського пов. Чернігівської губ.).